

כתובות הגניזה כמקור ללבוש האשה בימי הביניים

מאת ידידה כלפון סטילמן

במשך שני העשורים שעברו הכירו חוקרים בחשיבות הגדולה של תעודות גניזת קהיר כמקור יסודי בשביל ההיסטוריה הכלכלית-חברתית של אזור הים-התיכון בימי הביניים. ההכרה הזו באה בעיקר עקב העבודה הבלתי פוסקת של פרופ' ש"ד גויטיין.¹ תעודות הגניזה מספקות לנו גם כן מקור חשוב לחקר אחת הבחינות של תולדות האמנות של התקופה. כשבע מאות וחמישים רשימות של מלבושי כלות מגניזת קהיר, יחד עם רשימות אחרות רבות משם, נותנות לנו שפע ידיעות חדשות, שלא נוצלו עד כה, על הלבוש של נשים יהודיות במצרים בימי הביניים, ומכאן, על הלבוש של נשים מוסלמיות ובכלל. הרשימות של מלבושי הכלה, הכוללות את המלתחה השלמה של הכלה המצרית, הן ברובן מהתקופות הפאטמית והאיובית (969–1250) ומיעוטן מהתקופה הממלוכית (1250–1517).²

חקר תולדות האופנה המוסלמית לא זכה לטיפול סדיר מצד החוקרים של המאה התשע-עשרה והמאה העשרים, וזאת כנראה בגלל הרבגוניות הגדולה של המקורות. אלה כוללים שירה (ג'אהילית ומוסלמית),³ ספרות, פרוזה של סוגים שונים, כמו ספרי היסטוריה כלליים, ספרים שימושיים של פקידי ממשלה ('חסבה'), ספרי 'אדב' (חינוך לנימוסים), רומנסים, וספרי מסע של סופרים ערביים ואירופאיים, וכן ייצוגים אמנותיים כמו ציורי קיר, והאמנויות הזעירות, למשל איורים מכתבי-יד, תמונות על ספלים, גילופים בעץ וכו'. בנוסף לזה, יש שרידים אמיתיים של בגדים, השמורים במוזיאונים שונים בעולם. הבעיה עד כה היתה איך לאחות את הציטטות או האזכורים הנידחים והמועטים במקורות הספרותיים הערביים והציורים באמנות המוסלמית. תעודות הגניזה משלימות את המקורות האלה: הן מציאות שמות ופרטים, ובמידה רבה הן ממלאות את החסר בידיעותינו בתחומים הללו. ולכן, התעודות מעודדות אותנו לנסות לגשת לסינתזה של ממש.

מכשול עיקרי שתמיד התייצב בפני החוקר השואף לאינפורמציה על הלבוש בימי

1 ראה: א' הטל, ביבליוגרפיה של כתבי פרופ' שלמה דב גויטיין, ירושלים תשל"ה.

2 במקרים רבים אפשר לקבוע בקירוב את התאריך ומקום הכתיבה של מסמכים קטועים וחסרי תאריך, בין השאר, על-ידי כתב היד של הסופר.

3 ראה למשל: Abu Tammām, *Ḥamāsa*, I, ed. Freytag, Bonn 1828. pp. 131, 419, 423, 504, 519-520

הביניים היא העובדה שההיסטוריונים והגיאוגרפים הערבים לא הקדישו ביצירותיהם פרקים או קטעים נרחבים לתיאור הבגדים כנושא מרכזי, זאת אומרת, בגדים למען בגדים. לידינו הגיעו רק הערות לגבי בגדים בהקשרים אחרים. תופעה זו, כמובן, מתאימה לסגנון הערבי של כתיבה היסטורית שהתרכזה באישים ראשיים ובאירועים גדולים בפוליטיקה ובצבא. ההשקפה ההומנית, שהיא כל כך נחוצה להיסטוריה חברתית וכלכלית, היתה חסרה להיסטוריונים הערביים. הם לא הקדישו הרבה תשומת לב לתעשייה ולאמנות (חוץ מאמנות ספרותית). לכן, יש לנו אינפורמציה מפוזרת, פעמים יותר מפורטת, פעמים פחות מפורטת, בכרוניקות הערביות. המצב קצת יותר טוב ביצירות הגיאוגרפים, במיוחד אלה של המאה העשירית.⁴ ספרות 'אדב' כוללת ציונים לאופנה אלגנטית, אך אל-וושא (860–936) הינו, למעשה, היחיד שהקדיש כמה פרקים (בספרו 'כתאב אל-מושא') לאופנה של בני זמנו.⁵ ה'מקאמאת' של אל-ח'רירי ו'אלף לילה ולילה' שניהם עשירים במיוחד ברמזים על לבוש.

הנסיון הראשון לבדוק היטב את כל התיאורים הספרותיים של הלבוש נעשה על-ידי רינהרט דווי במילון מיוחד שהוקדש לנושא זה.⁶ בעיה אחת שמתייצבת בפני מי שרוצה לבדוק את שפע הציטטות הספרותיות בעבודה החלוצית של דווי היא שרוב המקורות הערביים שהוא מצטט היו בזמנו כתבי-יד בלתי ערוכים. מצד שני, בידינו היום הרבה טקסטים שלא עמדו לרשותו. למרות זאת נשאר ספרו עדיין בשימוש סטנדרטי. הציטטות הספרותיות שלו הושלמו, במידה מסוימת, על-ידי רובן לוי.⁷ ל"א מאיר אסף הרבה אינפורמציה על הלבוש של תקופת הממלוכים ממקורות ספרותיים וניסה להתאים את החומר עם מקורות אמנותיים ושירים ממשיים. ספרו גם אם לא היה מקיף ביותר, היווה צעד קדימה בחקר הלבוש המוסלמי בימי הביניים.⁸ המונוגרפיה של ר"ב סרג'נט על תולדות טקסטילים מוסלמיים סיפקה הרבה חומר מסייע, למרות שלא עסקה בלבוש באופן ספציפי.⁹

חוץ מהנסיון המוגבל של מאיר ומאמרים אחרים של היסטוריונים, הדנים ביצירות של

- 4 על טיבה של ההיסטוריוגרפיה הערבית ראה: G.E. Von Grunebaum, *Medieval Islam*, F. Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, Chicago 1962, pp. 275-287, *Leiden 1952*. על הגיאוגרפיה ראה: André Miquel, *La géographie humaine du monde musulman jusqu'au milieu du 11e siècle*, Paris 1967
- 5 Ed. R. E. Brünnow, *Leiden 1866*
- 6 R. Dozy, *Dictionnaire détaillé des noms des vêtements chez les Arabes*, Amsterdam 1845. מילון זה נכתב על-ידי דווי בהיותו בן 21 וזיכה אותו במקום הראשון בתחרות ספרותית.
- 7 R. Levy, 'Notes on Costume from Arabic Sources', *JRAS* (1935), pp. 318-338
- 8 L.A. Mayer, *Mamluk Costume*, Geneva 1952
- 9 R.B. Serjeant, *Islamic Textiles – Material for a History up to the Mongol Conquest*, Beirut 1972

אמנויות ספציפיות או בשרידים בודדים של בגדים, לא נוצלה האמנות המוסלמית כמקור לחקר תולדות הלבוש אלא מעט.

אירוסים בכתבי־יד הם מקורות ממדרגה ראשונה. הם מראים לנו את ההבדל בין הלבוש של גברים, נשים, וילדים. הם מגלים הרבה צבעים, דגמים, וקישוטים שתוארו בתעודות הגניזה ובספרות ערבית. גדולה מזו: אותם אירוסים בכתבי־יד, יחד עם ציורי קיר, ציורים על קרמיקה וציורי דמות אחרים, מעידים, לפעמים, על מציאותם של בגדים שאינם מצוינים במקורות הכתובים של אותה התקופה.

אפשר לשאול: האם המקורות האמנותיים האלה הם מקור נאמן? ר' אטינגהאוזן והיסטוריונים אחרים של תולדות האמנות המוסלמית סבורים שהציור הערבי (אם־כי לא תמיד הציור הפרסי) ובמידה מסוימת אף חיתוך העץ בדרך כלל משקפים בנאמנות את זמנם, במיוחד עד הסגנון הקפוא של התקופה הממלוכית. יש להודות שלציורים בכתבי־יד ערביים מימי הביניים כמו ה'מקאמאת' של אל־חריירי או 'חדית' ביאץ' וריאץ' אין ביאורים מפורטים.¹⁰ אולם גם המקורות הספרותיים והאמנותיים וגם הרשימות של מלבושי הכלות מהגניזה אינם נותנים לנו אותם התיאורים המדויקים של הבגדים (אם בכלל נותנים תיאורים) כמו אלה של הנוסעים האירופאיים מהמאות השמונה־עשרה והתשע־עשרה, כגון ליין.¹¹ אף־על־פי־כן, יש התאמה גדולה בין המקורות השונים מימי הביניים. לעתים קרובות, המידע שניתן לנו על־ידי מקור אחד משלים את המידע שאנו מקבלים ממקור אחר.

נחזור, עתה, למקורנו הראשי לחקירה זו, תעודות גניזת קהיר. אנו מוצאים שעובדה אחת בולטת באופן ברור: נשים ערביות ונשים יהודיות התלבשו באותה צורה בתקופות הפאטמית והאיובית. אין להתפלא על כך מכיון שלפאטמים הכתתיים היתה השקפה סובלנית, יחסית, לגבי האוכלוסיה הד'מית שלהם (חוץ מרדיפות היהודים והנוצרים על־ידי אלחאכם). יודעים אנו שהגישה הזאת השתקפה בשירות הממשלתי שבו שירתו הרבה לא־מוסלמים, ובכיטול מיסים, הקבועים בחוק המוסלמי, שהפלו לרעה את הלא־מוסלמים.¹² רשימות מלבושי הכלות של הגניזה מעידות על כך שהמוסלמים לא הוציאו לפועל את חוקי הצנע אשר הגבילו את הד'מיים. אותם הבגדים הוזכרו גם במקורות המוסלמים. אין הגבלה בגניזה למספר הצבעים והבדים. להפך, יש רבגוניות עצומה בבדים.

10 יש אקסמפלרים רבים של מקאמות בספריות אירופאיות, בלונדון, פריס, לנינגרד, ונציה, ואיסטנבול. 'חדית' ביאץ' וריאץ' נמצא כמסמך יחיד במינו בספריית הוואטיקן. כמה אירוסים

ממסמכים אלה נמצאים בספרו של R. Ettinghausen, *Arab Painting*, Cleveland 1962
E. Lane, *An Account of the Manners and Customs of the Modern Egyptians*, London 1836 (ומהדורות רבות אחר כך).

12 על אנשי הד'מה בשירות הממשלתי, ראה: S. D. Goitein, *A Mediterranean Society*, II, pp. 354-363; בנוגע למיסים מפלים וחוסר הוצאתם לפועל, ראה: שם, כרך א, עמ' 344.

כמה שינויים חלו אצל בני איוב השמרנים, ברם הביצוע הקפדני של חוקי הצנע התחיל רק בתקופה הממלוכית (1250–1517).¹³ כמו כן אנו רואים שנשים יהודיות, כמו חברותיהן המוסלמיות, הצטעפו – שלא כדעתו של פרופ' ס' בארון.¹⁴ מספרם הרב של הצעפים ברשימות מלבושי הכלות ורבגוניותם בשימוש ובצורה מצדיקים את המקורות הספרותיים שנדחו על-ידי בארון. אותם הנימוסים של צניעות נשית חלו על יהודיות ומוסלמיות כאחד (ומסתמא על נשים קופטיות גם כן) במצרים של התקופה הפאטמית והאיובית. בפרהסיה, הפנים היו צריכות להיות מכוסות, הראש מצועף, והגוף כולו עטוף בגלימה ולפעמים בגלימה על גבי גלימה.

התקופה הפאטמית היתה תקופה של שפע כללי. המהפכה המסחרית הגיעה לשיאה והיה מעמד בינוני חשוב. מתעודות הגניזה אנו רואים שהבורגנות היהודית – ואפשר להניח שהמצב היה דומה אצל המוסלמים והנוצרים – השתדלה, בידועין או בלא יודועין, לחקות את המנהגים והנימוסים של המעמד המושל. לכן אנו מוצאים את המנהג של הענקת בגדי טראז (בגדים בעלי חגורות חקוקות)¹⁵ וגלימות של כבוד ('כילע'),¹⁶ בגדי משי יקרים, ברוקדות, ואריגי פאר כמו 'כוסרוואני' ו'קלמוני'. (הנוסע הפרסי נאסירי כוסרו, אשר ביקר במצרים במאה האחת-עשרה, התפלא מהקלמוני שם וחשב שזה אחד מפלאיה של מצרים).¹⁷

בעיני הבורגנות של המזרח התיכון בימי הביניים בגדי הטרז והאריגים היקרים סימלו מעמד גבוה. בגדים היו חלק, לפעמים חלק גדול, מהשקעת המשפחה, ונמסרו מהורים לילדיהם. בשעת חירום היה אפשר להמיר אותם בכסף.¹⁸ החברה המצרית במשך התקופות הפאטמית והאיובית היתה בעצם חברה מסחרית, משגשגת ועשירה. ובכן, אין להתפלא שאנו מוצאים שהבורגנות (ולא רק המעמד השולט) בזמנים האלה, התענגה על כל מיני בגדים, ובחרה מבחר אריגים גדול.

הלבשה, כמו אמנות, ארכיטקטורה, ספרות, מדע ותעשייה, היא תופעה פומבית של החברה. האופנה מביעה לא רק טעמים אסתטיים, אלא, לאור מה שנאמר קודם, גם נימוסים ומנהגים חברתיים-דתיים ושפע כלכלי. הנטייה היתה, לאופנה שבלבוש, כמו

13 ידוע לנו מן אל-סיוטי (מת במצרים בשנת 1505) שהיה על נשים יהודיות ללבוש 'אואר' (גלימה חיצונית) זהוב, נוצריית כחול, ושומרוניות אדום (מצוטט על-ידי: S. de Sacy, *Chrestomathie arabe*, I, Paris 1826, pp. 145-146).

14 S. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, III, New York 1957, p. 142

15 למשל, במאה השתיים-עשרה אנו מוצאים סוחר יהודי בהודו שזמין עבור בנו כמתנה 'עמאמה' (מצנפת) מקושטת בטראז ועשויה מן הבד הנאה 'דביקי'. עם שם הבן רקום עליה.

16 בשטר אירוסים משנת 1100 בערך, החתן מבטיח לתת לכלה גלימה של כבוד: 'ואן ידפע להא ענד אלדכול כלעה' (TS 8 J 9, fol. 9).

17 Nassiri Khosrau, *Sefer Nameh: Relation du Voyage* (French transl. by Ch. Schefer), Paris 1881, p. 111

18 גויטיין, חברה יס-תיכונית (לעיל, הערה 12), א, עמ' 101.

באופנה אסטיטית ואינטלקטואלית, לנדוד בתחום האויכמנה המוסלמי. אפשר לעקוב אחר הנדידה הזאת במידה רבה, מְעַרְב, ויותר מאוחר, מעיראק, למצרים ומשם לצפון אפריקה וספרד. הגיאוגרף מהמאה העשירית אל-מוקדסי ראה שהמגרכים התלכשו כדרך המצרים.¹⁹ בצפון אפריקה השמרנית, שהיא אזור שולי פרוכינציאלי של העולם המוסלמי ופחות פתוח לשינויים מאשר מצרים, צורתם של בגדים רבים נשתמרה מימי הביניים עד היום. הממלוכים, ואחריהם העותומנים, הנהיגו חידושים רבים באופנה המצרית, יותר בהלכשה של גברים מאשר של גברות.²⁰ לגבי לבוש נשי, היתה מגמה שמרנית, והצורות השתנו לאט, מפני שנשים באו כמגע חברתי הרבה פחות מאשר עשו בעליהן. מצב ההסתגרות וההתבודדות של האשה, או, ליתר דיוק, המצב האמור להגן על מעמדה, משתקף במבחר של חלוקים, שמלות, צעיפים וכיסויי ראש למיניהם, שכולם שמרו על צניעותה מפני המבט של זרים.

מאידך גיסא, היה גבול אף לשמרנות, וחוקרים רבים מהמאה התשע-עשרה שגו במעט או בהרבה כאשר הניחו שאופנת הלבוש במזרח התיכון בזמנם היתה פחות או יותר כבימי הרון אל-רשיד,²¹ שכן העובדות אינן מאשרות את ההנחה הזאת. יכול להיות שבין הנודדים במדבר האופנה נשארה, בדרך כלל, ללא שינוי: אולם לא כך הדבר בין האוכלוסייה העירונית שמבינה באופנה. התושב במדבר חי חיים שמרניים; תושב העיר, במיוחד תושב העיר מן המעמד הבינוני או הגבוה, פתוח לכל מיני השפעות מכפנים ומבחוץ.

כד כבד עם השערה זו, ניסינו להתחקות על תולדות בגדים ושמותיהם במשך ההיסטוריה המוסלמית עד היום. בתהליך זה ראינו לעתים קרובות שהרבה שמות ואופנות נשמרו בצפון אפריקה שהיתה פחות כפופה להשפעות זרות בימי הביניים מאשר המזרח התיכון.

לאחר דברי הקדמה קצרים אלה על המקורות לתולדות הלבוש המוסלמי בימי הביניים והסקירה של המחקר בעבר, נפנה לבדיקת התרומה שתרמו תעודות גניות קהיר לתחום חקירה זה ובמיוחד לתולדות הלבוש הנשי.

בגדים, טקסטילים ואריגים שלא היו ידועים בעבר
הגניזה המציאה לנו שמות ונתונים של יותר מעשרים וארבעה בגדים שלא היו ידועים עד

Al-Muqaddasi, *Aḥsan al-Taqāsīm fī Ma'rifat al-Aqālīm*, ed. M.J. de Goeje, 19
Leiden 1906, p. 239

מאיר, הלבוש הממלוכי (לעיל עלייד הערה 8). אבן כ'לדון התוניסאי, פילוסוף ההיסטוריה
20 המפורסם, אשר בא למצרים בשנת 1382, בלט, כנראה, בלבושו המגרכי. הערה מעניינת זו
מוזכרת באוטוביוגרפיה שלו 'אל-תעריף' ומצוטטת על-ידי
M. Talbi, s.v. *Ibn Khaldūn*,
*Enc. Isl.*², III, p. 828a

ראה למשל: Lane, *Modern Egyptians*, London 1908, p. 30, n. 1 21

כה או שנזכרו במקומות בודדים בלי תיאור כלשהוא. בין הבגדים האלה: 'ג'וֹכָאנְיָה', 'מַכְתוּמָה', 'מַקְסַע', 'ג'לָאִיָה', 'קַג'יָג'יָה', 'עַקְבִיָה', 'עַרְצִי', 'כוּוּאָרָה', 'מוֹכְלָף', 'רִדָה', 'כִּצִי', 'וּסַס', 'וּנְצִפִיָה'. בכמה מקרים, למרות שהסקסטיל, הצבע או המחיר של הבגד ידועים לנו, אי אפשר לוודא את שימוש, כך למשל ביחס לבגדים אלה: 'קוּאָדָה', 'ת'וֹלַת', 'עוּג'יָמִיָה' ו'כהרמאנה'. הערכיסט הצרפתי מ' גודפרווה-דימונבין העיר ש'אי-היציבות של אוצר המלים בתחום הלבוש גדולה מאשר בכל תחום אחר.²² ההיעלמות של שמות בגדים משקפת לא רק שינויים באופנה, אלא גם שינויים פוליטיים, חברתיים וכלכליים.²³

ברוב המקרים אפשר לקבוע את תפקיד הבגדים האלה, שלא היו ידועים עד כה, או לפחות אפשר להגיע להשערה מניחה את הדעת, המבוססת על הנתונים או על השם עצמו. שיטה אחת לזהות בגד היא לפי הופעתו באנסמבל. ברשימות מלבושי הכלות יש, לעתים קרובות, רשימות של אנסמבלים של שני חלקים, שמורכבים מחלוק (ה'פֶּרְגִיָה', למשל) וכיסוי ראש מצורף (ה'מַעְגֶר', שהוא מין מצנפת מצוי ביותר). שני החלקים תואמים, פעמים רבות, באריג ובצבע. אנו מוצאים גם אנסמבלים של שלושה חלקים, שמורכבים מחלוק, חגורה או אבנט, וצעף או כסות ראש. כך אפשר לזהות בגדים בלתי מופרים לפי הופעתם באנסמבלים יחד עם בגדים מופרים. למשל, אפשרי מאד שה'כִּצִי', היה מין חגורה או אבנט, מפני שהוא מופיע, פעמים רבות, כחלק מאנסמבל של שלושה חלקים עם שמלה וצעף.²⁴ ה'קַג'יָג'יָה' לא צוינה בשום מילון, מימי הביניים או מהיום, אך אפשר לזהות אותה (במידה מסוימת של בטחון) כשמלה או חלוק, בגלל הופעתה הרגילה ברשימות מלבושי הכלות יחד עם חגורה וכובע.²⁵ אחד הבגדים שנמצא בכל מקום ברשימות היא ה'ג'וֹכָאנְיָה'. הציון הספרותי היחידי לבגד הזה נמצא בספר 'מוֹנְטָטִים', האנלים שחברו על-ידי אבן אל-ג'וּזִי, לגבי שנת 441 להג'רָה (1049/50). אשה פושטת 'ג'וֹכָאנְיָה' עשויה ברוקדה ותורמת אותה, כדי להשתתף במימון בניית שער לרובע הקלאעין בכגדאד.²⁶ מסתבר שה'ג'וֹכָאנְיָה' היתה שמלה נאה בעלת שרוולים

M. Gaudefroy-Demombynes, *Le pèlerinage à la Mekke*, Paris 1923, p. 173 22

E. R. Lundquist, *La mode et son vocabulaire*, Göteborg 1950, p. 11 :ראה 23

ראה למשל: Bodl. MS. Heb. f. 56. fol. 53v, שורה 3; ראה גם כן: TS NS J 409 I 5. שורות 3 ו-5. 24

25 'קַג'יָג'יָה' עם חגורה וצעף: TS NS 409 I, שורה 5; 'קַג'יָג'יָה' עם כיסוי ראש שונים: TS Box K 25, fol. 269 I, שורה 25 (עם 'עַרְצִי'); שם, שורה 23 (עם 'רִדָה'); TS NS J 409 I, שורה 9 (עם 'מַנְדִיל'). ה'קַג'יָג'יָה' מופיעה ברשימות מלבושי הכלות מהתקופות האיובית והממלוכית, אך לא הפאטמית.

Ibn al-Jawzī, *al-Muntaẓam fī ta'rikh al-mulūk wa'l-umam*, Hyderabad 1939-40, 26
E. Ashtor, *Histoire des prix et des salaires dans l'Orient* (ציון על-ידי VIII, p. 141
(médiéval, Paris 1969, p. 153) אולי שם הבגד הזה צריך להיקרא juwakāniyya המורה

('אכמאם').²⁷ הרבה נשים לבשו אותה בבית, אולי כפי שנשים מרוקאיות לובשות, לעתים קרובות, גלימות מקושטות כמו הקפטן, אפילו כשהן עוסקות בעבודת הבית היום-יומית. בכמה תעודות אנו רואים שהבגד הזה חולק לעניים.²⁸ אין זאת הוכחה שגם גברים לבשו את הבגד הזה, אלא זאת עדות שה'ג'וֹכַאניָה' היתה בגד עיקרי, וש אפשר היה להשיג אותה בצורה פשוטה או מפוארת. ה'ג'וֹכַאניָה' היתה עשויה, על-פירוש, מהבד הנאה דביקי (פשתה באיכות גבוהה במצרים התחתית).²⁹ היא היתה עשויה גם מברוקדה וכל מיני בדי משי סיציליאניים, הודיים, דמשקאיים וכו'. ה'ג'וֹכַאניָה' יכלה להיות מקושטת ביד רחבה בשפת בגד בצבע אחר ('מושהר'), או בשפה פשוטה ('מועלם'), עם ציציות ('מורישי'), בעלת רצועות מקושטות ('מוזנר'). הבד יכול להיות מוזהב או רקום, מנוקד בדגמים שונים וכו', הבגד אף יכול להופיע כ'חדש' או 'מכובס'. הצבעים המצויים ביותר היו לבן, כחול וירוק. גם גוונים יותר אקזוטיים היו פופולריים, למשל אדום כרימון וכחול כעננים.

האריגים שמהם נעשו הבגדים צוינו, בדרך כלל, בתעודות הגניזה. תעשיית הטקסטילים היתה התעשייה החשובה ביותר בעולמו של הים-התיכון בימי הביניים. סרג'נט אסף לפחות מאה שישים ושישה שמות של טקסטילים ממקורות ספרותיים ערביים.³⁰ בתעודות הגניזה מצוינים יותר משישים אריגים. מאלה, ארבעים ושישה מופיעים במלבושי הכלות. הרבה טקסטילים בגניזה ידועים מהמקורות הספרותיים, אולם אחדים אינם ידועים. לעתים קרובות, הטקסטילים נושאים את שם המקום בו נארגו, אך לפעמים שמות כאלה נעשים כינויים כלליים לסוג של בד שנארג גם במקומות אחרים. כך זה היום לגבי אריגי דמשק, מוסלין ושנטונג. כמה אריגים שלא היו ידועים עד כה וששמותיהם מזכירים מקומות מסוימים הם: 'ארג'ישי', 'אשרפי', 'באולי', 'לכ'בי' ו'קאבטי'. במקרים אחדים אנו יודעים מהמקורות הספרותיים איזה מין אריג נארג בעיר

על מוצא הבגד מעיר קטנה בשם Juwakān בפרס. ראה: Yāqūt, *Mu'jam al-Buldān*, ed. F. Wüstenfeld, Leipzig 1866-70, II, p. 159

27 TS 20.77, שורה 7: 'ג'וֹכַאניָה' חרירי מכללת אלאכמאם בלולו.

28 למשל, TS NS J 239 (משנת 1140). ראה גויטיין, חברה ים-תיכונית, ב, עמ' 444, 448, 456 ו-459. פרופ' גויטיין מציינ 'ג'וֹכַאניָה' ממוצא 'ג'וֹך', מין בד (ראה פירושו על כך שם, עמ' 131-132) בעצם יש בגד בשם 'ג'וֹכַה' שללא ספק עשוי מג'וֹך. בשני מסמכים גם 'ג'וֹכַאניָה' וגם 'ג'וֹכַה' נמצאות בזה אחר זה, ובכך מעידות שהן שני מיני בגדים.

(בשעת הכנת המאמר, הופיעה הערתו של פרופ' גויטיין [JESHO, XIX (1976), p. 223] שבה הוא מציע ש'ג'וֹכַאניָה' היא שמלה לפי בגד של שחקני פולו [בפרסית ג'וֹגַאן], בגד המוכר מן האמנות המוסלמית. פרופ' גויטיין גם נותן תירוצים מניחים את הדעת נגד השערתו לקשר את הבגד עם העיר הפרסית ג'וֹכַאן.)

29 ראה: G. Wiet, s.v. *Dabīq*, *Enc. Isl.*², II, pp. 72f

30 סרג'נט (לעיל, הערה 9), מפתח ענינים מספר 3, עמ' 242-263. בנוגע לתעשיית הטקסטילים במזרח התיכון בימי הביניים, ראה גויטיין, חברה ים-תיכונית, א, עמ' 101-102.

מסוימת. ייתכן מאד שה'ארג'ישי' וה'אשרפי' היו אריגי כותנה,³¹ ושה'באולי' וה'קאביסי' היו אריגי משי.³² 'לכ'בי' היא דוגמה נוספת לאריג שהגניזה השאירה לנו את שמו בלבד.³³ כמה טקסטילים חדשים המצוינים בגניזה נושאים תואר של ח'ליף או אדם אחר חשוב מאד. אריג אחד כזה שנקרא 'חאפזי', נקרא על שם הח'ליף מהתקופה הפאטמית, אל-חאפז (1131–1149). אחר הוא משי 'כ'ז' שנקרא 'צאחבי'. כנראה, זה נקרא על שם וזיר הבווייהד אל-צאחב אבן עבאד (נפטר 995) שנמסר עליו כי נתן שי בד משי 'כ'ז'.³⁴

כמה משמות האריגים החדשים המוזכרים בגניזה הם גם שמות של בגדים ספציפיים כמו, למשל, 'ג'לאיה', המוזכרת למעלה, שהיתה, כפי הנראה, מין חלוק. השם עודנו קיים היום בין יהדות תימן וערביי ארץ-ישראל, ומשמש לחלוק חתונה.³⁵ הטיב המדויק של האריג 'ג'לאיה' אינו ידוע. ייתכן שהשם בא מהמקור הערבי 'ג'לו' ('לצחצח' או 'להיות ברור'), ואולי הוא מעיד על בד מצוחצח או מבריק. הבגד היחידי שנזכר כעשוי מהבד הזה הוא ה'מלחה', לבוש חיצוני גדול.³⁶ ההפך של הדוגמה הזו הוא המקרה של 'מקטע',

31 העיר ארג'יש בארמניה היתה מרכז כותנה במשך תקופת האיל-לאנים. ראה: סרג'נט (לעיל הערה 9), עמ' 72. כותנה היתה אחד המוצרים החשובים של אשף, עיר בפרובינציה הפרסית מאונדראן, מדרום לים הכספי. ראה: R. M. Savory, s.v. *Ashraf*, *Enc. Isl.*², I, p. 701

32 לפי F. Steingass, *Persian-English Dictionary*, London 1963, p. 153a 'באול' הוא שם מקום מפורסם ביצור המשי שלו. אולם, לא יכולתי למצוא שום ציון לכך בספרות הגיאוגרפית. על קאבס בתוניסיה כמרכז למשי, ראה את המקורות המצוטטים אצל סרג'נט (לעיל, הערה 9), עמ' 180-181.

33 יכול להיות שבד זה בא מאל-לכבה, עיר ליד עדן, ראה: O. Löfgren, *Arabische Texte zur Kenntniss der Stadt Aden*, Leipzig 1936, pp. 21, 24, 54

34 ראה: גויטיין, עם יס'תיכוני (מבחר מסמכים מן הגניזה בתרגום; בהכנה), מס' 48, הערה 9.

35 ה'ג'לאיה' או 'ג'לאיה מוהר' היא שמלת כבוד עם שרוולים רחבים, עשויה מברוקדה לבנה, ונלבשת על-ידי הכלה התימנית היהודיה (לעתים, נלבשת על-ידי החתן). ראה: 'קאפת, הליכות תימן, ירושלים 1963, עמ' 117, 131, ו-134; E. Brauer, *Ethnologie der jemenitischen Juden*, Heidelberg 1934, p. 151 ארץ-ישראל היא שמלת חתונה רקומה. ראה את ספרי: S. Weir, *Palestinian Costume and Jewelry*, London 1970, p. 10. ראה גם: Pls. 2, 3, 7, 11, 19, 21. & אולי אפילו בימי הביניים שימש בגד זה כשמלת חתונה, כי הסרת הצעיף מעל פני הכלה, בפני החתן, בליל הכלולות, ידועה 'ג'לות אלערוס' (מאתו שורש). ראה: אלזבידי, תאג' אלערוס, י, קהיר 1310, עמ' 75. כאשר לזמן החדש, ראה: Anis Frayḥo, *Hādāra fī Ṭarīq al-Zawāl: al-Qariya al-Lubāniyya*. Beirut 1957, p. 116

אני מודה לפרופ' ששון סומך שהביא את המקור הזה לתשומת לבי.

36 יש דוגמאות רבות של 'מלאחף' מן הבד 'ג'לאיה', ראה למשל: TS Misc. 29, fol. 29 שורה 19; TS H 20; 9 שורה 19; TS K 15, fol. 65 I; 9 שורה 19; K 15, fol. 100 I

אריג מופר מאד, העשוי, מפשתה וכותנה. ברור מכמה רשימות, ביניהן ארבע של מלבושי כלות, שלא כדעתו של דוזי, שה'מקטע' היה גם כן חלוק.³⁷ נראה שזה היה פחות או יותר דומה לשמלה 'ת'וב'.

נוסף על שמות חדשים של בגדים וטקסטילים, הגניזה נותנת לנו אוצר מלים חדש לגמרי של דגמים וקישוטים. יכולתי לזהות כמה דגמים של חתיכות אריג אמיתי עם ציורים של כתבי-יד. כמו בצבעים, כן היתה רבגוניות רבה בדגמים. אפשר למצוא בגדים שהם 'מוטייר', מקושטים בדמויות של צפרים. אחרים 'מוטרף', כלומר בעלי קצוות צבועים.³⁸ זה היה הקישוט שצוין ביותר לגבי ה'וסט', סוג של חגורה. עוד דגם מצוי נקרא בשם 'מותכת' (לפי פשוטו 'מרופד'),³⁹ ייתכן שזה היה סוג של אריג עשוי משבצות, בניגוד לחתיכת האריג שנקרא 'שטרנג'י', אשר משבצותיו גדולות ופשוטות. בכתבי-היד של אל-ח'ירי במזיאון הבריטי (ADD. 22114 ו-Or. 9718) ציורים אחדים מראים בגדים שבהם מופיע הדגם הזה. יש גם שריד טקסטיל בדגם זה במזיאון של אמנות מוסלמית בקהיר (No. 1875).

כפי שכבר ציינו לגבי בגדים וטקסטילים, יש מקרים אחדים שבהם איננו יכולים לזהות בבטחון את הדגמים המצוינים בגניזה. יש בגדים אחדים ברשימות של מלבושי הכלות שנקראים בשם 'חמאילי'. כפי הנראה, זה השם של הדגם, מכיון שבשני מקרים גם הבד מצוין במפורש, דהיינו 'מערקה חריר חמאילי' (כובע ממשי),⁴⁰ ו'מכתומה עתאבי חמאילי' (שמלה ממשי דק).⁴¹ אולי 'חמאילי' מציינ שרטוטים בצורת רצועה.⁴²

אינפורמציה חדשה על בגדים ידועים

נוסף על השמות ושאר אינפורמציה בנוגע לבגדים שלא היו ידועים עד כה, רשימות מלבושי הכלות מספקות לנו מידע חדש על בגדים שהיו ידועים כבר למלומדים

37 Bodl. MS. Heb. d. 66, fol. 47 I, בשוליים, שורה 8 (משנת 1146); TS 16.85, שורה 17; TS 20.7, שורה 12 (משנת 1050); TS 13 J 6, f. 9 Iv, שורה 21. דוזי, מילון בגדים (לעיל, הערה 6), עמ' 181, הערה 2, מעיר: 'עלי לציין שלפי דעתי, המלה "מקטע" אינה אף פעם בשימוש במובן של שמלות.'

38 לפי אל-ז'בידי, תאג' אל-ערוס, ו, עמ' 180, המלה 'מטרף' משמשת לתיאור סוס שראשו זונבו הם בצבע לבן, ושאר גופו בצבע אחר. לעתים קרובות הצבע מצוין עם התואר 'מטרף', ועל כן אולי זה בא לסמן את צבע הקצוות ('טרף' בערבית). למשל, 'וסט ביאן מטרף': TS 12.443, שורה 5; 'וסט אורק מטרף': TS Box K 25, fol. 269 I, שורה 12.

39 ראה: R. Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes*, Leiden 1967, I, p. 142; Bodl. MS. Heb. d. 66, fol. 47, שורה 29 (משנת 1146). אותו מסמך מזכיר ג'ובה חמאילי.

41 Bodl. MS. Heb. a. 3 (2873), fol. 42, שורה 23. 'חמאילי' היא צורת הריבוי של 'חמילה' או 'חמאלה' (אוזן חרב). ראה אל-ז'בידי, תאג' אל-ערוס, ו, עמ' 289. אשתור (לעיל, הערה 26), עמ' 165, המצטט את דוזי, *Supplément*,

המערכיים. למשל, כרונולוגיה חדשה נוצרה עקב התעודות לכמה בגדים. מן העובדה שה'שעריה', בגד של צמר תיש (אולי צעיף), צוין רק במקורות המאוחרים, הסיק דווי שהוא הגיע למצרים אחרי הכיבוש העותומני (1517).⁴³ מרשימת מלבושי כלה משנת 1117 מסתבר שהיו לובשים את ה'שעריה' במצרים לפחות ארבע מאות שנה לפני כוא סלים.⁴⁴ בגד אחר שהוקדם זמנו לפי הכרונולוגיה החדשה שלו הוא ה'קג'יגה', בגד שידוע לנו מהגניזה. התעודות שאותן חקר פרופ' אשתור הביאוהו לסברה שהחלוק הזה היה מוגבל לתקופה הממלוכית.⁴⁵ רשימות מלבושי כלות בתעודות בעלות תאריך מראות, ללא ספק, שזה היה בשימוש כבר בתקופה האיובית המאוחרת.⁴⁶ גם דעות אחרות של מלומדים מערביים חייבות להשתנות לאור העובדות החדשות מהגניזה. ה'פרג'ייה', חלוק ארוך ורחב, בעל חתך או פתוח לגמרי לפנים, שהיו לו שרוולים ארוכים ורחבים, מוכר היטב מהרבה תיאורים. הואיל וצוין תמיד במקורות הספרותיים הערביים בהקשר לזכר, חשבו למדנים מערביים שהוא שימש כגלימה של גברים בלבד.⁴⁷ הופעת ה'פרג'ייה' ברשימות מלבושי כלה ב-1031⁴⁸ מעידה בבהירות, שנועדה גם לנשים. חיווק לכך בא, כפי הנראה, מצויר בכתב-יד של ה'מקאמאת' של אל-חירירי מהרבע השני של המאה השלוש-עשרה,⁴⁹ בו מיוצגת אשה לבושה בכגד כזה.

בגדים אחדים מצוינים באופן ספציפי כמיועדים ל'גברים' ('רג'אלי') או ל'נשים' ('נסאוי'). לדוגמה, ה'ת'וב' שהיה הבגד המצוי והעיקרי ביותר בעולם המוסלמי ונלבש על-ידי נשים וגברים, צוין, בהתאם לכך, 'ת'וב נסאוי' או 'ת'וב רג'אלי'.⁵⁰ ה'ת'וב' היה פותונת או חלוק גדול ורחב, בעל שרוולים רחבים מאד, בדרך כלל, ורק לפעמים חסר שרוול.⁵¹

I, p. 328, מנסה לקשר 'חמאילי' עם מין חגורה מקושטת שלבשו נשים, אבל המקור היחיד

של דווי הוא A. Cherbonneau ב-*Journal Asiatique*, I (1849)

דווי, מילון בגדים (לעיל, הערה 6), עמ' 229-226, ו-763. *Supplément*, I, p. 763. על 'שערי',

צמר עזים, ראה: סרג'נט (לעיל, הערה 9), עמ' 160.

44 Bodl. MS. Heb. a. 3 (2873), fol. 42, שורה 22.

45 אשתור (לעיל, הערה 26), עמ' 349-350.

46 TS NS J 231 (משנת 1225) ו- TS NS J 226 I (משנת 1244).

47 מאיר (לעיל, הערה 8), עמ' 50, מזכיר בגד זה כלבוש של חכמי הדת המוסלמית בלבד; דווי,

מילון הבגדים (לעיל, הערה 6), עמ' 327-334.

48 TS 16.73. ה'פרג'ייה' מובאת ברשימות מלבושי כלות אחרות בעלות תאריך מן המאות

האחת-עשרה והשתיים-עשרה, למשל, אוסף אנטונין 460, שורה 10 (משנת 1065),

ו-42, fol. 3 (2873), Bodl. MS. Heb. a. 3, שורה 20 (משנת 1117). בסך הכול, היא נזכרת

בשתיים-עשרה רשימות.

49 Bibliothèque Nationale, Paris, MS. Arabe 3929, fol. 111

50 'תוב נסאוי': TS Box K 15, fol. 99 II; שורה 17: 'תוב רג'אלי': ULC Or 1080 J 142 I,

שורה 13.

51 ראה: דווי, מילון בגדים (לעיל, הערה 6), עמ' 221-22, ו-166. *Supplément*, I, p. 166, ליי (לעיל,

תעודות הגניזה מאשרות כי במצרים השתמשו בימי הביניים בכגדים מסוימים שהיום הם ידועים ממקורות ספרותיים ערביים, או מתיאורי מסע אירופאיים, או אף משימוש בימינו אך לא ממצרים, אלא מארצות ערב אחרות. למשל, ה'ספסארי' וה'ברכאן', ששניהם מעילים, התמידו במגרב רק מטריפולי ומערבה. אף-על-פי-כן, היה נראה מהופעתם במקורות מגרבים כמו אל-אדריסי (המאה השתים-עשרה) ואל-עומרי (המאה הארבע-עשרה) ששני הכגדים האלה היו נפוצים יותר באופנת צפון אפריקה.⁵² לאמיתו של דבר, לא נזכרו המעילים האלה בגניזה אלא בכתב-יד אחד.⁵³ דוגמה נוספת היא ה'בדן', אצטלה קצרה בלי שרוול. במקורות מימי הביניים וגם במקורות המודרניים כגד זה נזכר רק בקשר לערב. משום כך, נטה דווי להסיק שבגד זה לא עבר את תחומי ערב.⁵⁴ למרות זאת, מופיע הבגד הזה לעתים קרובות ברשימות מלבושי הכלות והיה בוודאי כגד מצוי, במידה מסוימת, במלתחת נשים במצרים בתקופה ההיא.⁵⁵ נראה ששימוש לא נמשך עד זמננו, שהרי ליין, שהקפיד תמיד על הדיוק בתיאוריו, אינו מציין בגד זה. נדמה היה שה'ג'זבה', בגד חיצוני ארוך שדמה למעיל פתוח לפנים, בעל שרוולים שהיו יכולים להיות צרים וקצרים, או שהגיעו לאורך המרפק או עד קצה היד, היתה יותר באופנה בין נשי סוריה מאשר בין נשי מצרים. בתעודות הגניזה ממצרים או מתוניס ה'ג'זבה' כמעט שלא נזכרה, לעומת זאת היא מופיעה בכמה כתובות סוריות.⁵⁶

יש כגדים אחדים שצוינו במקורות המוסלמים המוקדמים, הונחו בספרות של ימי הביניים, אולם היו בשימוש במצרים בהתחלת הזמן החדש. בגד אחד כזה הוא ה'בורד' או ה'בורדה', מין כיסוי עבה מצמר בעל פסים שנלבש כנראה, על-ידי אנשים ונשים, בזמן מוחמד. לאחר תקופתו של מוחמד היה שוב באופנה בימי העבאסים.⁵⁷ רשימות מלבושי

הערה (21), עמ' 46: שם זה נקרא 'סבלה' וגם 'תוב'.

- Al-Idrīsī, *Nuzhat al-Mushtāq*, ed. & French transl. by R. Dozy & M.J. De Goeje, 52
 Leiden 1866, p. 59 (בטקסט הערבי);
 Al-'Umarī, *Masālik al-Abyār fi Mamālik* (French transl. by M. Guadefroy-Demombynes), Paris 1927, p. 325
 אצל דווי, מילון כגדים, אין ערך 'ספסארי', אם-כי הוא מזכיר זאת ב-*Supplément*, I, p. 658
 הגלימה הרחבה העוטפת את בעלת הבית בכתב-יד של 'סיפור ביאץ' וריאץ' (Vat. Arabo 362, fol. 26 r) היא כנראה 'ספסארי' או 'ברכאן'.
- 53 ULC Or 1080 J 77, שורה 25. שם גם ה'ספסארי' וגם ה'ברכאן' מוזמנים. מעניין לציין שאחד ממקורותיו של דווי, Richardson, *Travels in the Great Desert of Sahara*, I, London 1848, p. 51, מזכיר את שתי הגלימות ביחד.
- 54 דווי, מילון כגדים, עמ' 56-58 ו-85, *Supplément*, I p. 85.
- 55 למשל, TS 12.763, שורה 6; TS Misc. Box 29, fol. 29; שורה 14, 15, ו-18; TS Arabic Box 4, fol. 4, שורה 4; Bodl. MS. Heb. a. 3 (2873), fol. 46; שורה 13.
- 56 ראה: ש"ד גויטיין, 'ארבע כתובות עתיקות מגניזת קהיר', לשוננו, ת (תשכ"ו), עמ' 202.
- 57 ראה: Al-Bukhārī, *Ṣaḥīḥ* (*Les traditions islamiques*; French transl. by W. Marçais

הכלות של הגניזה מעידות שנשים לבשו את ה'בורד' במצרים בימי הפאטמים והאיובים ושהוא לא היה באופנה במשך כל תקופת הממלוכים. בכל זאת, בהתחלת המאה התשע-עשרה 'כמה איכרים במצרים' עדיין לבשו אותו.⁵⁸

לסיום: ניסינו, במחקר הקצר הזה, לציין את החשיבות הגדולה של תעודות גניזת קהיר, ובמיוחד, הרשימות של מלבושי הכלות, לתולדות הלבוש המוסלמי. לאינפורמציה החדשה שניתנה לנו על-ידי התעודות האלו יש השלכות רבות על לימוד ההיסטוריה החברתית והכלכלית, החומרית והתרבותית של התקופה. הרבגוניות העצומה של בגדים, בדים, צבעים, דגמים ומחירים, נותנת תוקף להנחתנו שתקופת הפאטמים, ובמידת מה גם תקופת האיובים, הצטיינה בסובלנות רבה.

101 p. 4-1903, IV, O. Houdas, & 'ה'בורדה' המפורסמת ביותר היא זו שנתן מוחמד אל המשורר כעב בן זוהיר. ראה: R. Basset, s.v. *Burda*, *Enc. Isl.*², I, p. 1314. 58 לייך (לעיל, הערה 11), עמ' 255, הערה 5.